

Joanna Rybarczyk-Dyjewska

Sekrety rosyjskiej magii ludowej - sposoby leczenia przestachu dziecięcego

Przegląd Wschodnioeuropejski 3, 325-337

2012

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JOANNA RYBARCZYK-DYJEWSKA
Uniwersytet Jagielloński, Kraków

SEKRETY ROSYJSKIEJ MAGII LUDOWEJ – SPOSOBY LECZENIA PRZESTRACHU DZIECIĘCEGO

Przedmiotem opisu w niniejszym artykule będą lecznicze praktyki magiczne (działania i formuły słowne) stosowane w przypadku przestraczu dziecięcego. Materiał badawczy stanowią zebrane w czasie wieloletnich ekspedycji na tereny północnej Rosji przekazy etnograficzne opublikowane w zbiorze *Rosyjskie zaklęcia i zaklinania*¹.

W kulturze ludowej przestracz (испуг) najczęściej definiowany był jako stan towarzyszący osobie, która niespodziewanie czegoś się przestraszyła². Silne przekonanie, iż skłonność do odczuwania ciągłego strachu można celowo spowodować na daną osobę, spowodowało, że przelęknienie w kulturze ludowej traktowano jako chorobę „napuszczoną”³. Sprawcami tej uciążliwej przypadłości były przede wszystkim nieprzyjazne demony (m.in. Wiły, Rusałki), siły przyrody oraz źli czarownicy⁴. Przestraczu dziecko mogło się nabawić także we śnie za sprawą rzuconego uroku. Choroba miała również realne źródło, np. zbyt głośny krzyk, stukanie, grzmoty itp. W każdym wypadku przedłużający się i nieleczony przestracz stawał się przypadłością niebezpieczną, szczególnie u dzieci, ponieważ mógł doprowadzić do wielu poważnych schorzeń, jak np. lichoradka, czy

¹ *Русские заговоры и заклинания. Материалы фольклорных экспедиций 1953–1993 гг.*, под ред. проф. В. П. Аникина, Москва 1998. Numer w nawiasie kwadratowym oznacza numer kolejnego zapisu w zbiorze.

² Испуганье (испуг, испуга) – состояние испуганного, испугавшагося: В. И. Даль, *Толковый словарь живого великорусского языка*, t. 2, Москва 1881, s. 57 (dalej: СД).

³ Для простого человека „испуг” – общее нервное состояние, напущенное либо злодеем, либо жестоким сверхъестественным существом. Это и общая неуравновешенность, кручина, беспокійство вообще, исполох, переполох: *Русские заговоры и заклинания. Материалы...*, s. 13.

⁴ Ciekawy „zestaw” postaci, które były odpowiedzialne za „napuszczanie” chorób, znajduje się w jednym z zaklęć zanotowanych przez L. N. Majkova: „[...] все притчища и урочища, худовища и меречища, шепоты и ломоты..., напущенные от мужика, от волхуна, от кария, от чорных, от черешных, от бабы самокрутки, от девки простоволоски, от еретиков, от клеветников, от еретич, от клеветниц, от чистых и от нечистых, от женатых и неженатых, от глухих, от слепых, от красных, от черных, от всякого роду Русских и не Русских, от семидесяти языков” – Л. Н. Майков, *Великорусские заклинания*, послесл. примеч. и подгот. текста А. К. Байбурина, Санкт-Петербург 1994, s. 82.

epilepsja. Objawami stanu chorobowego wywołanego przestraczem są płacz, bezsenność, dreszcze, a także zatrzymanie wzrostu⁵. W zbiorze tekstów magicznych wydanych pod redakcją W. Łobaczewa formuły stosowane „от порчи, сглаза и лихого человека” poprzedza krótki wstęp, w którym autor podkreśla, jak niebezpieczne są dla człowieka wszelkie choroby „napuszczane”, zwłaszcza przez ludzi z „niedobrym wzrokiem” (дурной глаз). Na sytuacje, w których nawet z pozoru niewinny przedmiot lub człowiek może zaszkodzić, w szczególności narażone są dzieci. Ich psychika jest wyjątkowo podatna na szkodliwy wpływ sił zewnętrznych⁶.

S. M. Tołstaja konstatuje, że słowiańskie teksty magiczne stosowane w leczeniu przestraczu charakteryzują się tym, iż trudno jednoznacznie z ich treści wywnioskować, w przypadku jakiej choroby były wykorzystywane. Jej zdaniem, chociaż większość typowo dziecięcych przypadłości, takich jak przestrach, uroki, bezsenność, bezustanny płacz, posiada właściwe sobie symptomy (pozwalające ustalić rodzaj schorzenia), to w rzeczywistości wszystkie one są do siebie bardzo podobne. Łączy je mianowicie to, iż są postrzegane w kategoriach dolegliwości „nasyłanych”, „napuszczanych” na człowieka⁷. Brak szczegółowej „specyfikacji” typu choroby „napuszczonej” często znajduje odzwierciedlenie zarówno w formule słownej wymieniającej nazwy wielu schorzeń, jak i w komentarzu do niej, gdzie mowa jest o tym, przeciwko jakiej dolegliwości zabieg ma być zastosowany. Materiał źródłowy pokazuje, że opisywane sposoby leczenia wykorzystywano także do zwalczania epilepsji dziecięcej (родимец) oraz uroków rzucanych na różne sposoby – za pośrednictwem spojrzenia i słów.

Formuły poddane analizie w niniejszej pracy zawierają w swojej treści wiele synonimicznych nazw leczonej choroby. Co ciekawe, wyraz „przestrach” (испуг) pojawia się w nich najrzadziej i nigdy w danym tekście nie stanowi jedynej wymienionej przypadłości. W badanej grupie tekstów odnotowano następujące, zbliżone do przestraczu określenia: „испуг-переполюх”⁸ [№261]; „сполохи”⁹;

⁵ В. В. Усачева, *Испуг*, w: *Славянские древности. Этнолингвистический словарь в 5 томах*, под общей ред. Н. И. Толстого, т. 2, Москва 1999, s. 424–426 (dalej: СС).

⁶ W grupie przekazów „от порчи, сглаза и лихого человека” jako pierwszy figuruje tekst, który ma za zadanie leczyć m.in. przestrach: „Этот заговор читают только на убывающий месяц: Я пособляю младенца (имя) от уроков, от озева, от родимца, от испуга, от худого глаза” – *Заговоры для защиты детей от невзгод и болезней*, сост. В. Лобачев, Москва 2005, s. 27.

⁷ Zob.: *Полесские заговоры (в записях 1970–1990-х гг.)*, сост., подгот. текстов и комм. Т. А. Агапкиной, Е. Е. Левкиевской, А. Л. Топоркова, Москва 2003, s. 94–95.

⁸ Переполюханье, переполюшение, переполюх, переполюшка – тревога, внезапный испуг, смятение от опасности – СД, т. 3, s. 76.

⁹ Сполошение, сполох, сполоха – всякого рода безпокойство, склока, хлопоты, испуг, страх и суета; тревога – СД, т. 4, s. 295.

„исполох”¹⁰ [№240]; „ополохи¹¹-переполохи” [№285]; „охи¹²-исполохи” [№287]; „переполоха-уполоха”¹³ [№284]; „лохи, блохи, высполохи”¹⁴ [№286]. Treść zarejestrowanych przez etnografów przekazów pozwala sądzić, że rosyjska medycyna ludowa знаła rozmaite sposoby leczenia przełknięcia dziecięcego¹⁵. W wielu z nich dla wprowadzenia oczekiwanej zmiany, tj. uwolnienia dziecka od uciążliwych dolegliwości, lud wykorzystywał działania magiczne i specjalnie do tego przeznaczone formuły słowne.

Zniszczenie choroby

Badany materiał pokazuje, że aktu uzdrawiającego z choroby „napuszczonej” najczęściej dokonywała powołana specjalnie do tego celu znachorka, która swoje pierwsze zadanie widziała w ustaleniu sprawcy nieszczęścia i od tego uzależniała dalsze leczenie. Jeśli zachodziło podejrzenie, że przyczyną przestrachu

¹⁰ Исплошенье, исплошанье, исплошка, исплох (исплошить – кого, захватить врасплох) – СД, т. 2, s. 54. Исполох – болезнь от испуга; существо, персонифицирующее испуг, пугающее человека и вызывающее болезнь. Исполохи представляются существами, которые могут встретиться человеку, привязаться к нему, перепугать; человек заболевает с испуга. Особенно опасны испуги-исполохи для детей. Исполох снимают с помощью заговоров, сопровождаемых разнообразными действиями (в частности, исполохи смывают с рубашки, в которой человек испугался) – М. Власова, *Исполох*, [w:] *Новая абевега русских суеверий. Иллюстрированный словарь*, Санкт-Петербург 1995, s. 100.

¹¹ Ополох – пугало, чучело – *Русинско-украинский толковый словарь*, <<http://www.proza.ru/2009/09/06/885>>.

¹² Ох – мжд. горя, боли, изумленья, неприятного испуга – СД, т. 2, s. 774.

¹³ Уполох – сполох, всполох, набать, тревога или испуг, суматоха – СД, т. 4, s. 503.

¹⁴ Wydaje się, że w tym zestawieniu wyrazów mamy do czynienia ze specjalnym zabiegiem stylistycznym, dzięki któremu uzyskiwany jest rytm i rytm. Ten chwyt (ros. фокус-покус прием, повтор-отзвучие, эхо-конструкция) polega na tym, że niezależnie od tego, jakie słowo w zdaniu jest powtórzone, dzięki zmienionej jego pierwszej części otrzymywany jest rymowany łańcuszek, stanowiący jakby oddźwięk wyrazu bazowego – В. З. Санников, *Русский язык в зеркале языковой игры*, Москва 2000, s. 168.

¹⁵ Sporo tekstów odczyniających dziecięcy przestrach (i jednocześnie uroki) zamieszczono także w zbiorach białoruskich: „ад пярэпалахаў, спуду, зляку”, „ад спугу, уроку, ад падучай хваробы (нязбытніка)”; „ад ляку”, „ад пярэпалаху; ад спугу; зляку”. О. Solarz także podaje aktualne – niedawno zebrane przez siebie – teksty ukraińskie: „від переляку”, „на ляк, „від переполоху”. U Czechów choroba ta występuje pod postacią rodzaju żeńskiego, czyli dosłownie to „ispužnica”. W polskiej tradycji popularne było leczenie dziecięcego przestrachu za pomocą chleba, który później podawano psu, przekazując mu tym samym chorobę. Innym sposobem było „wylewanie wosku na przestrach”. Ważne było, aby aktu leczenia dokonywała właściwa osoba, tj. „musiała to być pierwsza, która się urodziła w rodzinie”. Patrz: *Замовы*, уклад.: У. А. Васілевіч, Л. М. Салавей; уступ. арт.: Л. М. Салавей, Мінск 2009, s. 212–272; *Замовы*, уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Г. А. Барташэвіч, Мінск 2000, s. 267; О. А. Соляр, *Українські народні замовляння: питання походження і поетики*, дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Львів 2005, s. 234, 240, Е. В. Вельмезова, *Чешские заговоры. Исследования и тексты*, Москва 2004, s. 164–165; J. Adamowski, *Lubelskie przekazy o zachowaniach magicznych*, „Etnolingwistyka”, nr 13, pod red. J. Bartmińskiego, Lublin 2001, s. 249–250.

jest rzucenie na dziecko uroku, to za skuteczną terapię uważano wówczas manipulację z wodą¹⁶: „У меня девка была испуганная. Носила ее в соседнюю деревню к бабке. Она как-то золу просевала, умыла ее, пошептала и говорит: Неси до дому и назад не оглядывайся” [№247]; „Чтобы исполох снять, камешек с росстаней взяла, спустила в воду, пошептала в воду и этой водой помыла, попоила, и перестал мальчик реветь” [№248]. Ponadto w jednym z przekazów woda służąca do umycia dziecka, która ma moc uzdrawiającą, została poddana sakralizacji poprzez odliczanie:

Воду наливают в чашку медную. Ножичком чиркают крест-накрест и считают: Раз, два, три, четыре, пять, шесть, семь, восемь, девять. Три раза по девяти¹⁷. Затем этой водой надо вымыть головку, ножки, ручки и брызнуть [№ 244].

Wykorzystywanym wśród Słowian na szeroką skalę i skutecznym sposobem – pisze W. W. Usaczewa – było „zdejbowanie” z dziecka przestrachu¹⁸ za

¹⁶ Ustalenie sprawcy, który „napuścił” na dziecko przestrach, było warunkiem powodzenia odpowiednio dobranej terapii. Wśród wielu Słowian znany był zwyczaj ustalania źródła „nasłanej” choroby przy wykorzystaniu wosku lub ołowiu. Roztopiony w specjalnie do tego przeznaczonym miejscu wosk czy ołów (nad paschałem, na piecu, itp.) lano na wodę i po powstałej formie mniemano o genezie schorzenia. W zależności od tego, co zostało ustalone, dopasowywany był optymalny sposób walki z lękiem, zob. В. В. Усачева, *Исцыз*, СС, т. 2, s. 424. Motyw zmywania przestrachu z dziecka to typowo rosyjska tradycja, która tylko częściowo znana jest na Białorusi i Ukrainie; w ogóle nie występuje na Polesiu, zob. *Полесские заговоры...*, s. 98.

¹⁷ Odliczanie najprawdopodobniej stanowi tu sposób sakralizacji wody. W wielu mitologiach liczba traktowana jest jako jedna z najważniejszych kategorii obrazu mitycznego świata; jako środek uporządkowania i modelowania Wszechświata. W kulturze ludowej liczby służyły przede wszystkim semantyzacji, ocenie, pełniły także funkcje symboli. Odliczanie postrzegano w kategoriach działania magicznego służącego zawiądnęciu danym przedmiotem, podporządkowaniu go swojej woli. Dziewięć jako trzykrotność świętej liczby trzy jest liczbą doskonałości, jest podwójnie naznaczona: jako koniec pierwszej dziesiątki i – w perspektywie historycznojęzykowej – jako początek nowego odcinka liczenia (po 8). Nie bez znaczenia wydaje się też trzykrotne powtórzenie odliczania do dziewięciu. W magii liczby często pełniły rolę pragmatyczną i zapewniały efektywność działań. Rytuały zwykle wymagały, aby dana czynność lub formuła słowna była powtórzona odpowiednią ilość razy (wskazówkę trzykrotnego powtórzenia zawiera najstarszy rosyjski tekst magiczny). Trzy jako liczba będąca syntezą jednego i dwóch jest u wielu ludów pojmowana jako szczególnie ważna, jako symbol zasady obejmującej wszystko, symbol pośredniczenia. Ponadto 3 i 9 to liczby, które są nacechowane głębokimi sensami nieparzystości, odsyłającej do momentu przejścia, zmiany, zob. С. М. Толстая, *Число*, [w:] *Дом Сварога*, <<http://www.pagan.ru/slowar/ch/chislo8.php>>; К. А. Богданов, *Счет как текст в фольклоре*, [w:] *Фольклор и пост-фольклор: структура, типология, семиотика*, <<http://www.ruthenia.ru/folklore/bogdanov3.htm>>; А. А. Зализняк, *Древнейший восточнославянский заговорный текст*, [w:] *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Заговор*, отв. ред. Вяч. Вс. Иванов, Т. Н. Свешникова, Москва 1993, s. 104–107; *Leksykon symboli – Herder*, red. wyd. polskiego L. Robakiewicz, Warszawa 2009, s. 69, 310–311; В. Н. Топоров, *Числовой код в заговорах. По материалам сборника Л. Н. Майкова „Великорусские заклинания”*, [w:] *Заговорный текст. Генезис и структура*, ред. колл.: Л. Г. Невская, Т. Н. Свешникова (отв. ред.), В. Н. Топоров, Москва 2005, s. 221.

¹⁸ В. В. Усачева, *Исцыз*, СС, т. 2, s. 425.

pomocą jakiegoś przedmiotu. Celem zabiegu było przeniesienie choroby na wybrany przedmiot (najczęściej na nitkę¹⁹), który następnie wraz z chorobą niszczone poprzez spalenie²⁰. Sukces zapewniało trzykrotne wykonanie czynności. Wzmacniało go również wypowiedzenie formuł słownych objaśniających czynności:

Андрейка испугается, начнем испуг снимать. Испуг снимать ниткой. Вот положим мы его (или девочка или мальчик), вот наперекосы, за этот палец и до ноги, вот так наперекосы меряю. Если испуганный, она вот настолько нитка может длиннее быть. Перекосит как будто его. А потом узелок завяжем, три раза просунет и нитку сожжем вон на шестке. Мы его испуг снимаю. Снимаешь испуг, чтобы век по веки не было. Три раза вот так [№ 260];

Как снимать переполохи? Ниточку нарядю, из кудели сделаю и снимаю руки, ноги. Сначала вдоль, а потом поперек смеряю. Приговаривают: Как я снимаю Анну, не Анну снимаю, а переполохи, отныне до веку веков. Аминь. А потом нитку надо в трех местах перестричь и в печь бросить, если печь горит [№ 265].

Przełknięcie zdejmowano także przez wykorzystanie – popularnego w medycynie ludowej – mierzenia²¹, któremu czasem towarzyszyły komentujące tę czynność wyrażenia performatywne:

Меряю, беру кудельку, расправляю крест-накрест, меряю. Потом сжигаю на заслонке печки и ребенка три раза ношу над дымом. Потом пепел сдуваю в печь. Читаю молитву «Богородицу» обязательно. Нужно так делать три раза три дня в любое время [№ 268].

¹⁹ Nitka w kulturze ludowej posiada bogatą symbolikę i jest wykorzystywana w wielu obrzędach rodzinnych. W medycynie ludowej szczególne właściwości przypisywano nitce czerwonej lub czarnej, która służyła do zdejmowania chorób m.in. poprzez mierzenie chorego. Nitkę, zawierającą chorobę, palono, zakopywano, a nawet zamurowano w fundamentach lub ścianach domu. Na XIX-wiecznym Śląsku na ogół każda matka wiedziała, że (od uroku) należy dziecku przewiązać czerwoną nitką lub wstążkę na rączce, tak aby zły wzrok spotkał się z tą „zapora” i odbił się od niej, zob. M. M. Валенцова, *Нить, нитка*, CC, t. 3, s. 402–408; D. Simonides, *Od kolebki do grobu. Śląskie wierzenia, zwyczaje i obrzędy rodzinne w XIX w.*, Opole 1998, s. 59.

²⁰ Jest to znana w medycynie ludowej taktyka leczenia, polegająca na przekazaniu złowrogiej siły na przedmiot, który następnie należało zniszczyć. Zasada substytucji (translacji) jest jednym z podstawowych mechanizmów wykorzystywanych w działaniach magicznych. Obowiązuje zarówno w stosunku do ludzi (podstawiony człowiek reprezentuje w obrzędzie inną osobę), jak i do przedmiotów (rzecz przejmuje na siebie zło), zob. *Substytucja*, [w:] P. Kowalski, *Kultura magiczna. Omen, przesąd, znaczenie*, Warszawa 2007, s. 538–540; B. B. Усачева, *Медицина народная*, CC, t. 3, s. 215–216.

²¹ Mierzenie jako procedura lecząca dziecięcy przestrach wciąż jest bardzo popularne na terenie północno-wschodniej Rosji. Jedna z badaczek pisze: „Меряли следующим образом: обмеряли веревочкой руки, ноги, спину, голову и прочие части тела больного ребенка. Существовал и другой способ меряния – больной ложился на живот, а знахарь попеременно сводил его левую руку и правую ногу, затем правую руку и левую ногу, сгибая их в суставах. Меряние, как правило, сопровождалось чтением заговора” – Н. Д. Куковякина, *История народной медицины северо-восточного региона европейской России*, АКД, Москва 2008, s. 7.

Все меряешь: и рост, и сбоку, и сзади, и руки – и приговариваешь: Не рабу Божью (имя) меряю, а с рабы Божьей (имя) уроки, переполохи снимаю [№ 266].

Sposobem wybawiania z przestachu były także manipulacje z użyciem odzieży chorego, które uważano za skuteczny sposób leczenia również innych dolegliwości, szczególnie uroków²²: „От испугу ребенку надо рубашку наизнанку накидывать” [№290].

Jeszcze innym sposobem leczenia było stosowanie mających požądane właściwości roślin²³, które winny być zebrane w wyznaczonym do tego czasie:

За три дня до Купалы собирают всякие целебные травы. От сполоха – переколошная²⁴ трава. Траву на ночь положить в голову больному так, чтобы он не заметил. Если его мучит бессонница, значит, средство начинает помогать. Тогда этой травой напоить больного [№ 292].

Rozpowszechnionym sposobem unicestwienia przestachu było stosowanie wyrażen performatywnych oznaczających zniszczenie lub fizyczne wyrządzenie krzywdy chorobie, np.: siekać, bić, smagać, palić, niszczyć/ стягать-махать, унимать, секать-пересекать, ожигать:

Раба Божья Анна у рабы Божьей Ирины стягаю-махаю исполох из рук, из ног, из ребячьего сердца, из буйной головы, из ясных очей, из могучих плечей, из печени [...] [№ 252].

Секу-пересекаю, раба Божья Ивана исполох ожигаю. От резвых ног, от белых рук [...] [№ 253].

W niektórych przekazach zamawiający pozbywa się dolegliwości na skutek wypowiedzenia formuły zawierającej intencję fizycznego zaszkodzenia chorobie (секу-высекаю, секу-посекаю, стегаяю) oraz zamiar jej przepędzenia (гоню-выгоняю):

²² В. В. Усачева, *Испуг*, СС, т. 2, s. 425; С. М. Толстая, *Одежда*, СС, т. 3, 524–525; D. Simo- nides, *Od kolebki do grobu...*, s. 59.

²³ W medycynie ludowej popularne było stosowanie różnych roślin, które należało zbierać w wybrane, najczęściej świąteczne dni. Zioła stosowane przeciwko przestachowi (do okadzania oraz podawane do spożycia) często nosiły nazwę brzmiącą podobnie do określenia samej choroby lub jej przyczyny, np. ukr. „страповник”, ros. „чертополох” – będące prawdopodobnie kalką z pol. „czar- topłoch”, zob. В. В. Усачева, *Испуг*, СС, т. 2, s. 425; *Травы чародейные*, [w:] *Дом Сварога*, <<http://www.pagan.ru/slowar/t/trawycharodejnye1.php>>; H. Chodurska, *Ze studiów nad fitonimami rękopiśmiennych zielników wschodniosłowiańskich XVII–XVIII wieku*, Kraków 2003, s. 211–215.

²⁴ Wydaje się, że chodzi tutaj o wykorzystanie jakiejś rośliny „kłującej”, co było niezwykle częste w medycynie ludowej, zwłaszcza w pediatrii. Po rośliny z kolcami chętnie sięgano – wierząc, że podobne oddziałuje na podobne – przede wszystkim w przypadku dolegliwości kłujących (np. kolotье изгоняется колючими растениями), ale też po to, aby przestraszyć, a tym samym wygonić chorobę. W takim samym celu, tj., aby obrzydzić chorobie „pobył” w organizmie ludz- kim, stosowano inne „wredne” rośliny: np. pokrzywę, zob. В. Б. Колосова, *Лексика и символика народной ботаники восточных славян (на общеславянском фоне). Этнолингвистический аспект*, АКД, Москва 2003, s. 15.

Секу-высекаю, гоню-выгоняю прикосы, уроки, исполох, родимец — из буйной головы, из ясных очей, из черных бровей, из раба Божьего (имя), из белого тела, из ретивого сердца, из черных печеней, из подпятного жилья, из горячей крови. Аминь [№ 259].

Секу-посекаю, гоню-выгоняю из рабы Божьей Агафьи уроки, прикосы, переполохи: из рук, из ног [...] [№ 254].

Odsyłanie choroby

Strategia odesłania przestrachu, tak jak w przypadku innych dolegliwości, służy odprawieniu szkodzącej siły poza organizm chorego człowieka. Miejscem, do którego odsyła się przestrach, jest miejsce, skąd przybył, oraz tamten, obcy, odpowiedni dla chorób świat, w którym nie znajdują się żadne istoty żywe. W formułach stosowanych w celu oddalenia szkodnika przestrzeń właściwa chorobie ujawnia się w wyrażeniu, zawierającym imperatyw czasownika o znaczeniu idź (пойди, поди) i określenie miejsca, w jakie choroba ma odejść:

Поди в сине море, в чисто поле, там старой дуб стоит [...] [№ 257].

Отколь пришли, туда и подите. Три раза. С ветру пришли, на ветер подите, с пароду пришли, на парод подите, с лесу пришли, на лес подите!²⁵ [№ 266].

Przestrach często odsyłano na drzewa (brzozę²⁶ oraz osikę²⁷), będące – jak

²⁵ Odsyłanie chorób do domniemanego ich źródła jest częste w polskich zaklęciach: „uroku, skądżeś się wziął?! Jakżeś się wziął z wiatru – to idź pod wiatru, [...] z gadziny – to idź pod gadzinę, [...] ze słonka – to idź pod słonko, [...] z gwiazdy [...], z mężczyzny, z mężatki, z parobka, z dziewczki”. Znane w polskim folklorze są też formuły odesłania choroby nie bezpośrednio do sprawcy (źródła), którym mógł być inny człowiek (kobieta lub mężczyzna), ale do jego atrybutu: „Skądęś się wziął? Z dziwki? – idź pod warkocz; z chłopca – idź pod czapkę; z baby? – idź pod czepiec” – F. Kotula, *Folklor słowny osobliwy Lasowiaków, Rzeszowiaków i Podgórczan*, Lublin 1969, s. 85–86, 88.

²⁶ Brzoza w zaklęciach rosyjskich często pełni funkcję obiektu, na który odsyłana jest choroba. W zbiorze L. N. Majkova odnotowano następujący tekst groźby: „Пришла жаба добром и отойди, а не пойдеш, жаба, добром, обую жабу в березовы лапти, в ременные оборы и брошу жабу под березов куст” – *Великорусские заклинания...*, s. 44. Ponadto w magii szerokie zastosowanie mają gałęzie brzozy. Są one popularnym apotropieionem – np. chłopcy umieszczają je na rogach pola, aby zabezpieczyć uprawy przed gradem i robakami. Za pomocą gałązek brzozowych (bijąc dziecko różgą, miotłą) można się pozbyć odmienca podrzuconego przez demony; patyczkiem brzozowym leczono różę oraz huszczkę na oku, zob. M. Marczewska, *Drzewa w języku i kulturze*, Kielce 2002, s. 154–155, 163; Л. Н. Виноградова, В. В. Усачева, *Береза*, СС, s. 156–160.

²⁷ Osika u Słowian wschodnich uważana była za drzewo nieczyste, przeklęte. Zwykle umieszczano je w przestrzeni niebytu, w tamtym nieludzkim świecie, właściwym dla chorób. Osice często starano się także przekazać choroby, zwłaszcza takie, które wywoływały asocjacje objawów schorzenia (drżenie ciała) z samym drzewem, np. febra czy epilepsja. W medycynie ludowej

zauważa T. N. Swiesznikowa – „przystankiem” w drodze choroby w tamten świat²⁸:

Лохи вы, блохи, выполохи! Куда вы пошли к рабу Божью (имя) младенцу [...] у раба Божья у младенца (имя) нет вам ни воды и ни земли, ни гнезда и не места. Пойдите вы в чисто поле, под белу березу, под гнилую колоду. Там вам и вода, и земля, и гнездо, и место всегда, ныне и во веки веков. Аминь” [№286]; „Охи-исполохи, охи исполохи, нет вам места у раба Божия (имя), есть вам место в темных лесах, в дремучих борах, в зыбучих болотах, в пенье, в коренье, в осиновом листе, в темном туюске [№ 287].

W kolejnym przykładzie chorobę również próbowano w dość ciekawy sposób odesłać lub przekazać drzewu. W tym celu należało wykonać nacięcie na drzewie, a dziecko zostanie wyleczone wraz z momentem osiągnięcia przez nie wysokości większej niż ta, którą oznaczało nacięcie:

Сделать зарубку и сказать: Каждая лесинка стоит до топора, а Митины плаксы — до ножа. Ребенок перерастет зарубку и не будет испугу [№291].

M. Marczevska w swojej książce opisuje podobny do przytoczonego i popularny wśród wielu Słowian sposób leczenia epilepsji dziecięcej. Otóż cierpiącemu na padaczkę dziecku należało obciąć włosy i paznokcie, które następnie zabijano osikowym kołkiem we framudze drzwi, uważając, by dziura była na wysokości dziecka. Wierzono, że dziecko wyzdrowieje, gdy przerośnie ten otwór²⁹.

Prośba do pośrednika

W roli pośrednika pomagającego leczyć dziecko z przestrawu najczęściej występowała woda. Zwracano się do niej, aby zmyła, a tym samym uwolniła dziecko od przykrych dolegliwości:

popularne także było sadzanie chorego na osikowym pniu i zostawianie na drzewie przedmiotów należących do chorego. Wierzono, że tym samym choroba przejdzie z człowieka na drzewo. Przekonanie o związku osiki z mocami diabelskimi sprawiło, że drzewa tego praktycznie w ogóle nie wykorzystuje się w cyklu obrzędów dorocznych, zob. T. A. Агапкина, *Осина*, СС, t. 3, s. 570–574; M. Marczevska, *Drzewa w języku...*, s. 177.

²⁸ Т. Н. Свешникова, *Структура восточнороманского заговора в сопоставлении с восточнославянским (формулы отсылки болезни)*, [w:] *Исследования...*, s. 145.

²⁹ M. Marczevska, *Drzewa w języku...*, s. 177.

Вода ты, вода, дорога ты вода, как ты, вода, с крутых берегов смываешь чернить-сквернить³⁰, так с рабы Божьей (имя) смой сполошью (сполохи) тоску с белого лица, исполох, кручинушку, исторопъ из ясных очей, из черных бровей, с ретивого сердца [№ 240].

Вода-водица, раба-рабица, как ты моешь-полощешь желты пески, круты бережки, так смой, сполощи с раба Божьего (имя) уроки, прикосы, все переполохи [№ 242].

Motyw zmywania przestrachu obecny jest także w formułach adresowanych do innych niż вода pośredników, którzy proszeni byli o udostępnienie znachorowi wody potrzebnej do uzdrawiającego rytuału:

Заговаривают пуганых младенцев. Берут из колодца воду с девяти кругов. Круги делают по ходу солнца³¹. При этом приговаривают: Царь Земляной, Царь Водяной, дай мне воды не для мудрости, не для хитрости, для раба Божья младенца (имя). Повторяют три раза. Воду ту берут, хранят в прохладном месте три дня. Младенцу – смачивают его темечко, сердце, пятки. Каждый день поят этой водой [№ 243].

Przywoływanym pomocnikiem, proszonym o zmycie chorób, był również Jan Chrzciciel. Formuła zawiera także zwrot do rozproszonych po całym ciele chorób, co ma ułatwić pomocnikowi zebranie chorób w jednym miejscu. Konieczne są także (częste w medycynie ludowej) manipulacje z odzieżą:

Иван Креститель, святой помощитель, помощи и пособи смыть рабе Божьей (имя) прикосы, уроки, ночны исполохи. С гоголя – вода, с камня – ручья, заячий снег семидесяти жил, семидесяти суставов. Собирайся в одну жилу, в один сустав, скорбь и болезнь. Во имя отца... Молченой водой намой. В какой рубахе заболел – не снимай. В байну пойдешь – эту рубаху намочи и ноговори, а потом наговори с рубахи [№ 279].

³⁰ To prawdopodobnie rzeczowniki oznaczające coś nieczystego (w sensie duchowym, przenośnym). Чернить – marać, грязнить, пачкать; сквернить, скверна – мерзость, гадость, все гнусное, противное, отвратительное, непотребное, что мерзить плотски и духовно; нечистота, грязь – СД, t. 4, s. 594, 194–195.

³¹ По солнцу, tj. слева направо, czyli на восток. Zgodnie z przekonaniem ludowym to jedyny „prawidłowy” kierunek. W wielu kulturach wосток (prawa strona) jest pozytywnie nacechowany. W rosyjskiej twórczości ludowej bohater z trzech dróg wybiera tę skierowaną na prawo, co jest jednoznaczne z sukcesem; pozytywne rytuały (stwarzające) zawierają informacje o wостoku i stronie prawej. Podobnie we wróżbach, przysłowiach, przesądach: „Не плюй направо – там Ангел-хранитель, плюй налево – там дьявол” – В. В. Иванов, В. Н. Топоров, *Славянские языковые моделирующие семиотические системы*, Москва 1965, s. 91–98.

Z kolei próśby do mitycznych postaci, m.in. szczupaka³², stanowiły element tekstów narracyjnych, które opowiadały o tym, jak zamawiający wyrusza w drogę i spotyka na niej pomocnika:

Стану я [...] пойду, перекрестясь, из избы дверьми, со двора воротами, в чисто поле под восточну сторону. Есть сине море, в синем море есть черно море, в черном море есть щука Ковура. Живет-поживает, жрет-пожирает морскую гадину, всяку хламину. Помолюсь и покорюсь щуке Ковуре – медны глаза, железны зубы, кованый нос, булатны³³ щёки. Приди ты к рабе Божьей младенцу (имя) по утру рано, по вечеру поздно, среди дня белого, среди ночи темные, с ясни(?) пожори (пожри) поязвы, уроки, притчи, прикосы, здроги, переполохи ешь – выедай, грызи – выгрызай (из?) пят, из подпят, колен, из подколен, из подколенных жил, из рук, из [...] [№ 288].

Встану я... В синем море есть серый камень, под этим серым камнем есть белая рыба щука. У щуки зубы медны, глаза оловяны. Спивает-съедает с серого камня мох и траву. Съедай и спивай с рабы Божьей Нади всю худобу, уроки, призоры, всяки уроки, прикосы, исполохи и испорчи, всякие говоры, всякие думы, всякие завидости, всякие ненавидости [№ 289].

Magia życzenia spełnionego

W analizowanej grupie tekstów odnajdujemy też zaklęcia typu narracyjnego, które nie zawierają próśby do żadnej postaci – jednak to właśnie mityczny

³² Szczupak, który jest przedstawicielem gatunku ryb żarłocznych, często stanowi uosobienie – z uwagi na mocne zęby – ogromnej, wręcz nadprzyrodzonej siły, co odzwierciedlają rosyjskie porzekadła: „Щука умерла, да зубы остались”, „На то и щука в море, чтобы карась не дремал”. Szczupakowi przypisywano także związki z siłą nieczystą. Wśród Słowian znany jest przesąd, że jeśli szczupak machnie ogonem przed rybakiem, to człowiek ten szybko umrze. Szczupak osiąga duże rozmiary i jest długowieczny. W bajkach magicznych szczupak występuje w roli cudownego pomocnika: po zjedzeniu ryby rodzi dziecko bezdzietna księżna; innemu bohaterowi pomaga schować się przed złą władczynią; spełnia życzenia bohatera. W baśniach z kolei szczupak często symbolizuje skąpstwo, chytrość i głupotę. Wśród wielu ludów silny jest kult ryb, występujących w roli budowniczych świata (demiurgów) lub stanowiących podporę ziemi. Ryby są jednocześnie symbolem płodności i śmierci. Często uchodzą za święte i jednocześnie groźne i niesamowite. Wiara w cudowne właściwości ryb widoczna jest także w medycynie ludowej. Np. na Zakaukaziu częste jest wykorzystywanie ryb (zwłaszcza pstrągów) przy leczeniu bezpłodności. W mitologii słowiańskiej poza szczupakiem w kategorii cudownej ryby występuje także *kit-ryba* zwana też „cudowną rybą” (рыба-чудо, чудо-юдо), która traktowana jest jako prarodzicielka wszystkich ryb, trzymająca na sobie ziemię, a także karaś, okoń, jesiotr i inne, zob. СД, t. 4, s. 658; *Leksykon symboli...*, s. 256–257; *Энциклопедический словарь*, pod red. И. Е. Андреевского, издателя: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, t. 79, Санкт-Петербург 1890, s. 89–90; *Энциклопедия литературных героев. Русский фольклор и древнерусская литература*, pod общей ред. Е. Б. Рогачевской, Москва 1998, s. 476.

³³ Булат – азиятская узорочная сталь на лучшие ружейные стволы – СД, t. 1, s. 140. W folklorze rosyjskim ten często pojawiający się epitet symbolizuje twardość, odporność i ogromną siłę opisywanego przedmiotu: булатный топор, булатные зубы itd.

bądź sakralny pomocnik jest głównym agensem wywołującym określoną zmianę w rzeczywistości. Zaklęcie natomiast stanowi opis zdarzenia, które rozgrywa się w innym świecie, jednak sens jego przedstawienia zawiera się we wcieleniu w życie rezultatu przytoczonej sytuacji tu i teraz. P. Caraman taką strategię oddziaływania za pomocą słowa nazwał – w odróżnieniu od życzenia bezpośredniego – „życzeniem spełnionym” (выдача желаемого за действительное)³⁴. Jedno z zaklęć stanowi opis spotkania w mitycznym świecie sił dobrych, czyli pomocnika w leczeniu, z siłami złymi, tj. chorobami. W tym konkretnym przypadku szkodliwemu działaniu choroby nie można zapobiec, można ją unieszkodliwić lub odesłać³⁵, co też przywołani pomocnicy czynią. Rola agensa jest podzielona między pomocnika, który – jak wynika z treści – rozprawił się już z chorobami (z pomocą słowa) oraz zamawiającego, który z jednej strony działa sam (performatywy o znaczeniu odsyłającym chorobę w tamten świat), a z drugiej – grozi, że w przypadku, jeśli jego działania nie przyniosą rezultatu, to zniszczą chorobę dwaj ewangeliści³⁶:

Из темных лес, из быстрых рек, из гремячих ручей идет красная девица Мамерычна. Навстречу ей ополохи-переполохи. Все нечистые духи, лесные вы, и водяные, и ночные вы, и денные, – распроговорила красная девица – иду, отсылаю от рабы Божьей (имя) ополохи-переполохи. Все нечистые духи, вы пойдите из избы дымом, а из двора ветром, а на улку – под щепу, в чисто поле – под траву, в темный лес – под смолливый пень. Хоть вы не пойдите и не послушайся, пошлю я со всех четырех сторон два ангелиста. Они будут громом бить, убивать и молнией палить, выпаливать. Начисто делати, как мать родила. Будьте, мои слова, с исполна. На ветоху, на молоду, на перекрое месячу. Аминь [№ 285].

³⁴ P. Caraman, *Obrzęd kołędowania u Słowian i u Rumunów. Studium porównawcze*, Kraków 1933, s. 418. Chwył ten jest typowy przede wszystkim dla zaklęć, ale także dla mitów, o czym pisał m.in. K. A. Bogdanow, zob. K. A. Богданов, *Заговор и загадка (к формульности заговора)*, [w:] *Русский фольклор. Материалы и исследования*, отв. ред. Е. А. Костюхин, Санкт-Петербург 1996, s. 7.

³⁵ Motyw „spotkania w drodze” jest popularny w polskich zaklęciach, zwłaszcza w wariacie, kiedy chorobie można zapobiec poprzez odradzenie jej kontaktu z człowiekiem lub przez jej obłaskawienie, zob. S. Niebrzegowska-Bartmińska, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin 2007, s. 157 oraz *Struktura i semantyka polskich zamówień*, [w:] *Диалектологічні студії*, Львів 2003, s. 26.

³⁶ Groźba to często stosowany w zaklęciach leczniczych chwyt magiczny, zakładający wyrządzenie krzywdy chorobie przez samego zamawiającego lub – na jego prośbę – przez inne siły. O specyfice formuł gróźb i przekleństw w słowiańskich zaklęciach pisała szerzej L. N. Winogradowa, zob. Л. Н. Виноградова, *Формулы угроз и проклятий в славянских заговорах*, [w:] *Заговорный текст...*, s. 425–440.

Wzór pożądanej cechy lub stanu

Kolejną strategią leczenia dziecięcego przestraczu było stosowanie krótkich konstrukcji magicznych uzupełniających działania oparte na równorzędności. W roli obiektów porównania najczęściej występowały przedmioty nieożywione, które nie mając zdolności odczuwania m.in. strachu, symbolizowały pożądane u dziecka cechy lub procesy: „Как на ложках вода не держится, так на рабе Божьем (имя) испуг чтоб не держался” [№ 274].

We wstępie do *Lecznictwa ludu polskiego* czytamy:

Zdrowie człowieka wedle wyobrażeń pierwotnych nie zależy bynajmniej od normalnego układu wewnętrznych sił i funkcji organizmu. W społeczeństwie współczesnym lekarz i medycyna mają na celu utrzymania tego normalnego układu, a w razie nadwężenia przez czynniki chorobotwórcze, zrównoważenie jego ponownie. Dla człowieka pierwotnego siły wewnętrzne organizmu, ich gra wzajemna, ich rozkład i odporność nie posiadają najmniejszej wagi. Człowiek pierwotny nie domyśla się ich istnienia. Jest on przekonany, że przyszedł na świat i istnieje jako moc nieugięta, która żyłaby nieskończenie długo, gdyby nie grasowali czarownicy, co nasyłają nań chorobę³⁷.

Zapewne dlatego – jak zauważa M. Buchowski – kwestia ludzkiego zdrowia należy do najbardziej podatnych na myślenie magiczne³⁸. W kulturze ludowej człowiek postrzegał chorobę jako odrębny od siebie, ale ożywiony, obdarzony świadomością byt, który żyje w swoim świecie i czasem tylko jako nieproszony gość lokuje się w organizmie ludzkim. Sposób traktowania choroby jako czegoś żywego oraz uwzględnienie jej istoty, przyczyny, skutków było niezwykle ważne dla podjęcia odpowiedniej terapii.

Z opisanego materiału wynika, iż w leczeniu przestraczu dziecięcego rosyjska medycyna ludowa posługiwała się różnorodnymi praktykami magicznymi. Wykorzystywano w nich wiele różnorodnych procedur, przedmiotów, a także formuł słownych. Leczenie mogło opierać się na substytucji, czyli przeniesieniu choroby na inny przedmiot, którego następnie należało się pozbyć, a także na jej zniszczeniu za pomocą działań magicznych zestawionych z wyrażeniami performatywnymi. Lud mniemał także, że skutecznym sposobem uwolnienia dziecka od przełknięcia, było poproszenie o pomoc pośredników oraz zwrócenie się do szkodnika z pobudzającym go do działania (odesłanie, przepędzenie) komunikatem słownym.

³⁷ Biegeleisen H., *Lecznictwo ludu polskiego*, „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności”, nr 12, Kraków 1929, s. 5.

³⁸ M. Buchowski, *Magia. Jej funkcje i struktura*, Poznań 1986, s. 108.

Секреты русской народной магии – способы лечения детского испуга

Целью настоящей работы является описание русских народных магических способов лечения детского испуга. Исследованный материал показал, что в арсенале магической практики могут использоваться разные стратегии, базирующиеся на: просьбе, адресованной мифическому помощнику; сравнении; обращении к недугу с приказом уйти. В анализируемых текстах магические функции кроме того реализуются посредством использования в тексте перформативных глаголов, обозначающих уничтожение болезни и заговоров, содержащих приём „выдача желаемого за действительное”.